

COĞRAFIYA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏBİİ EHTİYAT
POTENSİALININ TƏSƏRRÜFAT BAXIMINDAN
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ ƏTRAF MÜHİTİN MÜHAFİZƏSİN.A.BABAXANOV, N.Ə.PAŞAYEV
Bakı Dövlət Universiteti

Məqalədə müstəqil Azərbaycan Respublikasının təsərrüfat sahələrinin inkişaf etdirilməsi və yerləşdirilməsində xüsusi yer tutan təbii şərait və mineral ehtiyatların ətraflı iqtisadi-coğrafi səciyyəsi verilmişdir. Respublikanın təbii ehtiyat potensialının bütün elementlərinin müasir şəraitdə istehsalın ərazi təşkilində rolu qiymətləndirilməklə həm ümumi ölkə, həm də ayrı-ayrı regionlar üçün səmərəliliyi müəyyənləşdirilmiş və müvafiq tövsiyələr təklif edilmişdir.

Azərbaycanın təbii şəraitinin müxtəlifliyi, təbii ehtiyatlarının zənginliyi xalq təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli imkanlar yaradır. Ölkənin təbii şəraiti, xüsusən kənd təsərrüfatının, mədən sənayesinin yerləşdirilməsinə, nəqliyyatın inkişafına güclü təsir göstərir. Respublikanın müasir ərazi-istehsal kompleksini yerli təbii şərait və ehtiyatlarla sıx əlaqəli surətdə formalaşmış və inkişaf etmişdir. Bunun nəticəsində respublika iqtisadiyyatının əsas aparıcı sahələri yaranmışdır. Müasir cəmiyyətin maddi-texniki bazasının yaradılması vəzifəsinin müvəffəqiyyətlə həll edilməsi bilavasitə ölkəmizdə və onun ayrı-ayrı regionlarında təbii şəraitin, təbii ehtiyatların və ətraf mühitin ətraflı öyrənilməsi, onların düzgün qiymətləndirilməsindən asılıdır. Bunun üçün respublikanın təbii ehtiyat potensialından səmərəli istifadə olunması və onun hər bir elementinin mühafizə edilməsi çox vacibdir.

Respublikanın təbii şəraiti və təbii ehtiyatları bütün məhsuldar qüvvələr kimi əhalinin məskunlaşması və onların təsərrüfat fəaliyyəti üçün də əlverişli şərait yaradır. Ölkə ərazisinin geniş düzənlik, dağətəyi və dağlıq sahələri, ümumi sahənin 66,3%-nin iqliminin subtropik, 33,7-nin mülayim xarakterli olması, rəngarəng torpaq, bitki örtüyü və heyvanat aləmi kimi təbii elementlərlə yanaşı, zəngin neft-qaz, metal və qeyri-metal, müalicə əhəmiyyətli mineral su sərvətləri istehsalın ərazi təşkilinin sürətli inkişafı, səmərəli yerləşdirilməsi və ixtisaslaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Relyef. İstehsalın inkişafı və onun səmərəli ərazi təşkilində relyefin öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Respublikanın relyefi mürəkkəb olub, Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz, Talış dağ sistemlərindən, Lənkəran, Xəzərsahili və Kür-Araz ovalıqlarından, Arazboyu və Ceyrançöl-Acınohur düzənliklərindən ibarətdir.

Azərbaycanın relyefi əsasən cavan olub, onun relyef formaları üçüncü dövrdə inkişaf etməyə başlanmış və indi də davam edən alp dağ-əmələgəlməsi ilə özünü göstərir. Respublikanın relyefinin dəniz səviyyəsindən – 28 metrədən başlayaraq 4466 (Bazar düzü zirvəsi) metrədək yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq ərazidə yarım səhradan alp, sub nival və nivala qədər hündürdök qurşaqları əmələ gəlmişdir. Prof. R.X.Priyevin hesablamalarına görə respublika ərazisinin 18,0 faizi - 28 – 0 metr, – 24,0 faizi 0 – 200 metr, 15,5 faiz 200 – 500 metr, 15,5 faiz 500 – 1000 metr, 12,0 faiz 1000 – 1500 metr, 11,5 faiz 1500 – 2500 metr və 3,5 faiz 2500 metr dəniz səviyyəsindən hündürükdə olan sahələri əhatə edir.

Respublika ərazisinin 57,5 faizi və ya təqribən 50 min km² sahəsi dəniz səviyyəsindən 500 metrə qədər yüksəklikdə, o cümlədən 36 min km²-i 200 metrədən aşağıda yerləşir. Respublikanın əksər şəhər və şəhər tipli qəsəbələri, yaşayış məntəqələri, sənaye mərkəzləri, intensiv əkinçilik rayonları, nəqliyyat magistralları əsasən dəniz səviyyəsindən 500 metrə qədər olan ərazilərdə yerləşir. Relyefdən asılı olaraq hündürlüyün və yamacların meyilliyi artdıqca ərazinin mənimsənilmə dərəcəsi və kənd təsərrüfatında istifadədə olan sahələrin miqdarı azalır. Respublika ərazisinin dəniz səviyyəsindən 1000 metrə qədər hündürükdə yerləşən sahələri yaxşı, 1000-1500 metrədək olan sahələri qismən yaxşı mənimsənilmiş və 1500 metrədən hündürdə yerləşən ərazilərdən isə əsasən yay otlaqları kimi istifadə edilir. Bu səviyələrdə mövcud olan qar örtüyü, gur bulaqlar, 3000-3500 metrədən hündür olan sahələrdəki daimi buzlaqlar çayların qidalanmasında, onların su və enerji ehtiyatlarının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Ərazinin kənd təsərrüfatında istifadə edilməsinə relyefin hündürlüyü ilə bərabər ekspozisiyası və meyilliyi də ciddi təsir göstərir. Belə ki, respublikanın dağlıq ərazilərində əkinçilik üçün əsasən meyilliyi 6-10 dərəcə olan sahələrdən, meyilliyi 10-15 dərəcə olan ərazilərdən isə heyvandarlıq üçün istifadə edilir. Dağlıq ərazilərdə əkin sahələri kiçik talalar şəklindədir. Meyliyi 15 dərəcədən artıq olan sahələr xırda bünuzlu heyvandarlığın otlaq sahələri istiqamətində ixtisaslaşıb. Respublikanın ərazisinin 15 faizini təşkil edən və 1500 metrədən hündürdə yerləşən bu sahələrin relyefində dik yamaclar, sıldırım qayalar, keçilməz erozion dərələr, sürüşmələr üstünlük təşkil etdiyindən həmin ərazilərdə yerləşən təbii sərvətlərin mənimsənilməsinə və nəqliyyatın işini çətinləşdirirlər.

Faydalı qazıntılar. Azərbaycan respublikası dünyada neft və qaz ehtiyatları ilə zəngin olan ölkələrdən biri sayılır və ərazisinin 70 %-i perspektivli strukturlara malikdir. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Xəzər şelf zonasında olan neft ehtiyatları bir çox mənbələrə görə geoloqlar tərəfindən 2,2-2,7 mlrd. t, 4-4,5 mlrd. t və 6,3-6,6 mlrd ton müəyyənləşdirilmişdir ki, bu da respublikamızın ildə 20-30 mln ton həcmində daha 100 il neft çıxarmasına imkan verir. Abşeron yarımadasındakı neft yataqları 1878-ci ildən-yüz ildən artıqdır ki, sənaye üsulu ilə istismar olunur. Xəzər dənizinin şelf zonasında, xüsusən Abşeron və Bakı arxipelaqında zəngin neft və qaz ehtiyatları kəşf edilmişdir. Bununla yanaşı quruda-Qobustanda, Cənub-Şərqi Şirvanda, Muğanda iri neft yataqları mövcuddur. Neft-qaz ehtiyatlarına görə respublikanın qərb rayonları, xüsusilə Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun düzənlik sahələri perspektivli sayılır. Son illərdə burada Qazanbulaq, Dəliməmmədli,

Borsunlu Tərsdöllər, Kəmaləddin və Ceyrançöl sahəsində neft-qaz yataqları kəşf edilib, istismara verilmişdir. Azərbaycanın quru sahələrində olan neft ehtiyatları 377,2 mln. ton qiymətləndirilmişdir.. Hazırda respublikada 70-dən artıq neft və qaz yatağından istifadə olunur ki, bunların da 53-ü quruda, qalanları isə dəniz şelfində yerləşir. Respublikada neft hasilatına başlanıldıqdan keçən dövr ərzində onun potensial neft ehtiyatlarının 40%-dən çoxu, qaz ehtiyatlarının isə 20%-i mənimsənilmişdir. Qaz ehtiyatlarının 80 %-i dənizdə kəşf edilmiş sərbəst qaz yataqlarının payına düşür. Qaz kondensat ehtiyatının isə 90 %-dən çoxu dəniz yataqlarında cəmlənmişdir.

Neft və qaz kondensatı ehtiyatlarının 26 %-i 3000 m; 53 %-i 3000-5000 m və 21 %-i isə 5000-7000 m dərinlikdə cəmlənmişdir. Neft və qaz kondensatı ehtiyatının yarıya qədəri Xəzər akvatoriyasının, qalanları Abşeron, Aran, Quba-Xaçmaz və Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonların payına düşür .

Respublika ərazisində sərbəst təbii qaz yataqları neft olan ərazilərlə yanaşı, əsasən quruda Qaradağ, Gürgən və Zirədə, dənizdə isə «Şahdəniz» sahəsində formalaşmışdır. Təsdiq edilmiş təbii qaz ehtiyatları 225 mlrd. m³, Xəzərin şelfində «Şahdəniz» yatağı nəzərə alınmaqla 1,5-7 trln m³ ehtimal olunur. Təbii qaz ehtiyatının dərinliklər üzrə yerləşməsi neft ehtiyatlarından fərqlənərək, onun 10%-i 3000 m, 40%-ə qədəri 3000-5000 m, yarıdan çoxu isə 5000-7000 m dərinlikdə yerləşir.

Respublikamızda neft və qazla yanaşı, 500-ə qədər qara, əlvan və nəcib metal xammalı, 312 tikinti materialları yatağı, mineral, termal və yodlu-bromlu sular sənaye əhəmiyyətlidir. Respublika ərazisində qeydə alınan təbii mineralların 28-i əsas faydalı qazıntı hesab olunmaqla, onların ümumi dəyəri 36,3 mlrd. ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilmiş və bunun yalnız 40% -i istismar olunur.

Azərbaycanın Böyük Qafqaz vilayətində Şəki-Zaqatala, Kiçik Qafqazda Gəncə-Qazax, Kəlbəcər-Laçın, Naxçıvan MR və qismən Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonlarının ərazisi filiz faydalı qazıntılarla zəngindir. Daşkəsəndəki dəmir filizi və alunit, Balakən və Zaqatala rayonlarındakı polimetal yataqları dünyanın ən iri yataqlarından sayılır. Keçən əsrin 50-ci illərindən 1990-cı illərə qədər Gürgüstanın Rustavi metallurgiya kombinatını dəmir konsentratla təmin edən Daşkəsən yatağı Qafqazda istismar olunan ən böyük dəmir filizi mədənidir. Onun ümumi ehtiyatı 276 mln ton, təsdiq olunmuş ehtiyatı isə 233 mln ton qiymətləndirilmişdir. Bu yataqda dəmir oksidin tutumu 43% təşkil edir. Dəmir filizi yataqları, həmçinin Gədəbəy rayonunun Novo-İvanovka, Ordubad rayonunun Başyurd, Daşkəsənin Alabəşli və Şəmkir rayonunun Çardaxlı, Atabəy, Aşağı Morul, Mansurlu, Təknəli yaşayış məntəqələri sahəsində və son dövrdə Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunun Xəzər dənizi sahil zonasında səpinti şəklində aşkar edilmişdir. Kiçik Qafqazın şimal yamacı kobald, kükürd kəməni, mis filizi, qranit, mərmər, fülüslü əhəng daşları, barit və s. zəngin olduğu üçün bu ərazi «Azərbaycan Uralı» adını almışdır. Xoşbulaq yatağında yüksək keyfiyyətli fülüslük əhəng daşının təsdiq edilmiş ehtiyatı 50 milyon tondan artıqdır. Respublikada olan mis ehtiyatları 640 min ton hesablanmışdır və əsasən Gədəbəy, Tovuz, Qazax, Daşkəsən, Ordubad rayonları ərazisində və Balakən-Zaqafqazda yerləşən Filizçay, Kasdağ və Katex yataqlarında yerləşir.

Azərbaycan ərazisində qeydə alınan əlvan metallardan xüsusən alünit, polimetal, mis, qızıl, qurğuşun, sink, malibden, civə, sürmə, kobalt, seolit sənaye əhəmiyyətlidir. 1964-cü ildən istismar edilən və Gəncə alüminium zavodunu xammalla təchiz edən Zəylik alunit yatağı ehtiyatına görə Çin Xalq Respublikasında olan yataqdan sonra dünyada ikinci yeri tutur. Bu yatağın ümumi ehtiyatları 130,2 mln ton qiymətləndirilmişdir. Respublikada kəşf edilmiş ikinci böyük alunit yatağı Şəmkir rayonu ərazisindəki Seyfəli yaşayış məntəqəsi sahəsindədir.

Zəylik aluniti kompleks xammal olub, ondan emal zamanı alüminium oksidi, sulfat turşusu, kükürd qazı, kalium gübrəsi, kalium duzu alınır. Alunitin tərkibində bunlardan əlavə vanadium və kalium kimi nadir metallar da vardır. Xammalın emalı zamanı yuxarıda göstərilən məhsullarla yanaşı, nadir metalların istehsalının təşkili çox böyük iqtisadi səmərə verə bilər.

Boksit ehtiyatları ilk dəfə 1969-cu ildə Şərqi Arpaçayın aşağı axınında-Naxçıvanda kəşf edilmişdir. Sonradan isə Geran qalası, Qabaqyol, Münx Baloğlu, Qabaqdağ, Sədərək, Danzık və Kərki sahəsində yeni perspektivli boksit yataqları aşkar edilmişdir /Ə.V.Məmmədov, 1999/.

Kobalt ehtiyatları rəngli metallar içərisində əsas yer tutur və Daşkəsən (Qoşqardağ, Çanaxçı), Gədəbəy (Yeni İvanovka), Qazax (Daşsalahlı) və Ordubad rayonları ərazisində kəşf edilmişdir.

Azərbaycan ərazisində polimetal filiz yataqları geniş yayılmışdır. Xocavənd rayonunda Mehmana, Naxçıvan MR-də Gümüşlü polimetal filiz yataqları və Parağaçay, Qapıcıq molibden yataqları daha yaxşı öyrənilmişdir. Çox zəngin ehtiyatı olsa da hələlik istismar edilməyən Zaqatala-Balakən polimetal filiz rayonu ehtiyatına görə müstəqil dövlətlər birliyində ən mühüm yerlərdən birini tutur. Bu yatağın ümumi ehtiyatı 350 min ton hesablanmışdır. 1997-ci ildə Azərbaycanın 9 polimetal yataqlarını özündə birləşdirən «Azərqızıl» Dövlət şirkəti ilə AVŞ-ın «R.V.İnvestment Qrup Servisis RLS» şirkəti arasında bağlanan müqaviləyə əsasən respublika ərazisindəki polimetal yataqlarında 2500 ton gümüş, 400 ton qızıl və 1,5 mln ton mis olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Respublika ərazisində qızıl ehtiyatları Kəlbəcərdə kvvars-qızıl, Ağdərədə mis-kvvars-qızıl, Gədəbəydə qızıl-mis-kolçedan, Zəngilanda kvvars-qızıl, Qazax və Tovuzda qızıl-sulfid qarışıqlı olmaqla, ekspertlər tərəfindən 1000 ton hesablanmışdır. Lakin qızılın kəşf olunmuş ehtiyatı 50 ton, təsdiq olunmuş ehtiyatı 10 ton qiymətləndirilir. Ümumi gümüş ehtiyatı 4200 tondur. Respublikada olan mis ehtiyatlarının maksimum metal tutumu hər ton üçün 170 qram, minimum 30 qramdır. Son illərdə Kiçik Qafqaz vilayətilə yanaşı, Böyük Qafqazın cənub yamacında-Şəki-Zaqatala rayonu ərazisində «qara şist lay dərəsi» adlanan sahədə də qızıl ehtiyatları olması müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycanda qurğuşun yataqlarının ümumi ehtiyatı 1,66 mln. ton hesablanmışdır və tərkibində metal tutumu 1,54% təşkil edir. Sink ehtiyatları 3,7 mln ton olmaqla, əsasən Filizçay hövzəsində formalaşmışdır.

Azərbaycanın Kiçik Qafqaz regionunda digər əlvan metal filizləri ilə yanaşı, civə ehtiyatları zəngindir və onun respublikada 50-dən artıq yatağı aşkar edilmişdir. Təkcə Kəlbəcər və Laçın rayonları ərazisində 6 civə yatağı kəşf edilmişdir ki, onlardan da Şorbulaq, Ağyataq və Levçay daha perspektivlidir. Azərbaycanda qurğuşun yataqlarının ümumi ehtiyatı 1,66 mln. ton hesablanmışdır və tərkibində metal tutumu 1,54%

təşkil edir. Sink ehtiyatları 3,7 mln ton olmaqla, əsasən Filizçay hövzəsində formalaşmışdır. Tərkibində olan dəmir ehtiyatları 0,5 mln. ton hesablanmışdır. Sənaye əhəmiyyətli arsen (Darıdağda) və sürmə yataqları əsasən Naxçıvan MR-da Culfada və qismən Laçın rayonu ərazisində yerləşdiyi müəyyənləşdirilmişdir..

Qazax rayonundakı Daşsalahlı bentonit gil yatağından əsasən qara metallurgiyada metallaşdırılmış dəmir filizi diyircəkləri istehsalında istifadə edilir. Bentonit gillərdən onlarca istehsalat sahəsində, o cümlədən neft hasilatı, tikinti materialları sənayesində, irriqasiya qurğularının tikintisində, şərəbçilikdə və s. geniş istifadə edilir. Neftayırma sənayesində bentonit gilindən daha geniş istifadə etmək imkanı vardır. Belə ki, respublika həmin sənaye sahəsinin ehtiyacını ödəmək üçün hər il Gürcüstandan külli miqdarda qumbirin gətirilir. Qumbirinin bir tonunun daşıma xərci onun dəyərinin 30 %-ni təşkil edir. Əgər respublikanın neftayırma sənayesinin ehtiyacları Daşsalahlı bentonit gili hesabına təmin edilərsə, onda hər il nəqliyyat xərcləri xeyli azala bilər.

Respublikanın ərazisi kimya sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün qeyri-metal xammalları ilə də zəngindir. Bu baxımdan Neftçala, Xıllı, Babazənən, Muşovdağ, Muğan, Böyükşor və Şirvan yodlu-bromlu suları mühüm yer tutur. Cənub-Şərqi Şirvanda yerləşən yodlu-bromlu suların ehtiyatı sutkada 250 min km^3 -ə bərabərdir. Kəşf edilmiş ehtiyatına və yüksək keyfiyyətinə görə bu yataqlar digər xammal mənbələrindən fərqlənir. Hazırda Neftçala və Xıllı yataqları əsasında Neftçala, Abşeron mədən suları əsasında isə Suraxanı yod-brom zavodları fəaliyyət göstərir. Muşovdağ və Babazənən yataqları əsasında isə yenə yod-brom istehsalını genişləndirmək üçün real imkanlar vardır. Abşeron (Masazır və Böyükşor göllərindəki) və Qobustandakı çöküntü duz ehtiyatları, Xanlar rayonu ərazisindəki Başqışlaq (ehtiyatı 133 min ton) və Çovdardakı (68 min ton) barıt, Balakən, Gədəbəy, Toğanalı və Çıraqdərədəki kükürd kolçedanı, Laçın rayonundakı Qorçu yatağında və Yuxarı Ağca kənddəki kopal, Naxçıvandakı Nehrəm dolomit, Xanlardakı Çovdar (ehtiyatı 38 min ton) və Mirzik (ehtiyatı 2,6 min ton) mineral boyalar və pigmentlər, proqnoz ehtiyatı 2-2,5 mlrd. ton A+B+S kateqoriyaları üzrə isə ümumi ehtiyatı 1,3 mlrd. ton olan Naxçıvan MR-dəki daş duz yataqları kimya sənayesi üçün əsas xammal mənbəyidir. Nehrəm duz yatağının sənaye təmayüllü mənimlənməsi əsasında gələcəkdə Naxçıvan MR-da kalsiumlaşdırılmış soda istehsalı sahəsi təşkil edilə bilər.

Azərbaycan Respublikası ərazisi dünyada tikinti materialları xammalı ilə zəngin və təmin olunmuş ölkələrdən biri hesab edilir. Sənaye ehtiyatları 126 milyon ton olan Zəngilan rayonunda əhəng daşı yatağı, Azərbaycanda 400-ə qədər müxtəlif növ qeyr-filiz və tikinti materialı yataqları kəşf edilmişdir. Bura ümumi ehtiyatı 403,5 milyon ton olan 10 sement istehsalına yararlı əhəng daşı, 477 milyon km^3 olan 44 divar daşı, 55 milyon km^3 olan 22 üzlük daşı, 3,7 milyon km^3 ehtiyata malik dekorativ qırma daş, ümumi ehtiyatı 16 milyon km^3 olan 2 keramika xammalı, ümumi ehtiyatla 204,4 milyon km^3 24 inşaat daşı, 160,7 milyon km^3 ümumi ehtiyatla 73 gil, ümumi ehtiyatla 1,03 milyard km^3 61 qum-çınqıl, ümumi ehtiyatla 48,4 milyon km^3 qum və 13 km^3 ümumi ehtiyatla 11 milyon 2 perlid və pemza yataqları daxildir /E.Yusifov, səh-88/. Zaqafqaziyada ən böyük və yüksək keyfiyyətli hesab edilən Yuxarı Ağcakənd gips (ehtiyatı 35,2 mln. ton) yatağı da Azərbaycanda yer-

leşir. Respublika ərazisindəki bu və digər yataqlardan ildə 500 min tona qədər gips və gəc çıxarılır ki, bu da sənayedə və kənd təsərrüfatında istifadə edilir. Bununla bərabər, Azərbaycan bu xammala olan ehtiyacını hələ tam ödəyə bilmir və hər il Rusiyadan respublikaya 90 min tona qədər gips gətirilir. İstər keyfiyyət, istərsə də nəqliyyat xərclərinin baha başa gəlməsi baxımından Yuxarı Ağcakənd gipsinin daha geniş həcmdə istismara cəlb edilməsinə hazırda böyük ehtiyac duyulur. Hazırda respublikada gipsə olan tələbat xeyli artmışdır və bununla əlaqədar Yuxarı Ağcakənd gips yatağı əsasında ildə 1 mln. tondan artıq gips çıxaran, doğrayan və üyüdən müəssisə yaradıla bilər. Belə olarsa, Azərbaycan bu xammala olan tələbatını ödəməklə yanaşı, xarici ölkələrə də gips ixrac edə bilər.

Azərbaycan Respublikası ərazisi kvars və tikinti qumları ilə də zəngindir. Ehtiyatı 14 min tona yaxın Hacvəlli kvars qumu yatağı respublikada mineral suların, şərəbçiliğin şüşə qablara olan tələbatının ödənilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu yataqdan çıxarılan kvars qumu zənginləşdirilmədən bir başa tutqun rəngli şüşə istehsalı üçün də yararlıdır.

Azərbaycanda tikinti xammal ehtiyatları da olduqca zəngindir. Ölkədə sement sənayesi üçün küllü miqdarda xammal ehtiyatı ilə yanaşı əhəngdaşı, qumdaşı, tuf, mişar daşı, mərmər, mərmərəbənzər əhəng daşı, travertin-üzlükdə, tikinti daşı, kərpic, keramit gili, çınqıl və qum yataqları zəngindir.

Azərbaycanda 300-dən çox sənaye əhəmiyyətli mineral su yataqları aşkar edilmişdir. Bu baxımdan Kiçik Qafqaz və Naxçıvan MR vilayətləri xüsusilə fərqlənir. Kəlbəcər rayonundakı İstisu, Naxçıvan MR-dakı Sirab, Badamlı, Vayxır, Darıdağ, Şuşa rayonundakı Turşsu və Şirvan, Dəvəçi rayonundakı Qalaaltı və başqaları ehtiyatlarına və müalicə əhəmiyyətlərinə görə fərqlənilir. Respublikada Kür-Araz, Samur-Dəvəçi və Lənkəran ovalıqları, Qusar maili düzənliyi və Alazan-Həftəran vadisi xeyli termal su ehtiyatları ilə zəngindir.

İqlim. Təbii şəraitin ən mühüm amillərindən biri iqlimdir. Respublikamızın ərazisinin nisbətən kiçik olmasına baxmayaraq onun iqlimi olduqca rəngarəngdir. Yer kürəsində mövcud olan 11 iqlim tipindən 9-na respublikanın ərazisində rast gəlinir. Bu baxımdan Azərbaycanın ərazisini bir iqlim muzeyinə bənzətmək olar.

Azərbaycanın iqlimi özünün termik ehtiyatlarının bolluğu ilə səciyyələnir ki, bu da əlverişli rütubət və düzgün aqrotexniki tədbirlərin həyata keçirilməsi şəraitində yüksək məhsuldarlığın təmin edilməsi üçün çox vacibdir. Respublika ərazisinin yarıdan çox hissəsində fəal temperatur (yəni 10⁰-dən yuxarı temperaturların cəmi) 4000-4700⁰ arasında tərəddüd edir. Bu termik ehtiyat bir təsərrüfat ilində eyni sahədən iki dəfə taxıl (payızlıq buğda və qarğıdalı), yaxud taxıl yığılandan sonra tərəvəz, noxud, yemlik taxıl (xəsil) və s. yetişdirmək üçün kifayət edir. Ən yüksək orta illik temperatur Şirvan, Muğan, Mil, Qarabağ düzlərində, Lənkəran ovalığında, Abşeronda müşahidə edilir. Göstərilən ərazilərdə orta illik temperatur 14-14,5⁰ S olub, pambıq, zeytun, çay kimi çox istilik sevən bitkilərin yetişdirilməsinə imkan verir. Dağətəyi düzənliklərdə və alçaq dağlıq ərazilərdə (800-900 m) orta illik temperatur 10-12⁰ arasında tərəddüd edir. Belə və bundan yüksək temperaturu olan ərazilərdə, respublika əhalisinin 90%-dən çoxu məskunlaşmışdır.

Dağlarda orta llik temperatur azalaraq 2000 m. hündürlükdə 4,5-6,5 °, 3000 m-dən hündürdə isə 0°-dən aşağı olur.

Respublika ərazisində yağıntılar qeyri-bərabər paylanaraq, Abşeron yarmadasında ildə 200 mm-dən az, Lənkəran ovalığının cənubunda isə 1700 mm-dən çox təşkil edir. Kür-Araz ovalığında, Naxçıvan MR-da, Arazboyu düzənlikdə, Samur-Dəvəçi ovalığında, Gəngə-Qazax düzünün çox hissəsində, Ceyrançöldə və Bozdağda illik yağıntıların miqdarı 200-400 mm, dağətəyi maili düzənliklərdə və alçaq dağlıq sahələrdə 400-600 mm, orta dağlıq zonada və Alazan-Nəftəran vadisində 600-1200 mm arasında tərəddüd edir.

Respublika ərazisində yağıntıların qeyri-bərabər paylanması süni suvarma işlərinin həyata keçirilməsini tələb edir. Belə ki, respublikanın Aran və dağətəyi rayonlarında yağıntılar əsasən payızın sonunda və qışda düşür. Bitkilərin belə fəal vegetasiya dövründə illik yağıntının ancaq 10-20%-ə qədəri düşdüyündən və torpağın səthində buxarlanmanın miqdarı 1000-1100 mm-ə çatdığından suya böyük ehtiyac duyulur.

Dağlıq və dağətəyi ərazilərinə yaz-yay aylarında yağıntının xeyli hissəsi dolu halında düşür. Dolu kənd təsərrüfatına xüsusən pambıqçılığa, üzümçülüyə, bağçılığa, tərəvəzçiliyə böyük zərərlər vurur. Onun qarşısını almaq üçün vaxtilə respublikanın 12 rayonunda doluya qarşı xüsusi hərbişdirilmiş mühafizə dəstələri fəaliyyət göstərirdi. Bu dəstələr 1990-cu ildən fəaliyyətlərini dayandırmışlar. Bu sahənin yenidən bərpası, dolunun hər il respublika iqtisadiyatına vurduğu külli miqdarda zərərlərin qarşısını almağa imkan verər.

Azərbaycanda iqlimin digər səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri şaxtasız dövrün uzunmüddətli olması, qışın mülayim, yay aylarının isti və quraq keçməsidir ki, bu da respublikada bir çox sənaye qurğularının açıq hava şəraitində tikməyə imkan verir. Binaların isidilməsinə az xərc çəkilir, əhalinin geyim xərcləri azalır və s. Digər tərəfdən isə yayın isti və quraq keçməsi su təchizatına və suvarmaya tələbatı artırır. Lakin quraqlıq eksteremal iqlim hadisəsi olsa da, suvarma şəraitində kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinə, meyvələrdə şəkərin və üzvi maddələrin toplanmasına müsbət təsir göstərir. Azərbaycan ərazisinin 65 faizi subtropik iqlimə malikdir.

Azərbaycan ərazisində müxtəlif istiqamətli küləklər müşahidə edilir. Abşeron yarımadasında, Abşeron arxipelağında, bunlara qonşu ərazilərdə xəzri və gilavar, qalan düzənlik sahələrdə isə şimal-qərb və cənub, dağlıq sahələrdə dağ-dərə küləkləri hakimdir. Abşeron yarımadası və ona yaxın ərazilər istisna olmaqla, respublikanın digər regionlarında küləyin sürəti çox olmur. Abşeron yarımadasında isə küləyin sürəti çox zaman yüksək həddə – 35-40 m/saniyəyə çatır. Belə güclü xəzri küləkləri Abşeronda kənd təsərrüfatına, xüsusilə bağçılığa böyük ziyan vurur, dəniz və hava nəqliyyatının, dəniz neft-qaz mədənlərinin işini xeyli çətinləşdirir. Kür-Araz ovalığında yayda müşahidə edilən quru və isti küləklər sürəti 8-15 m/san və davamlığı çox vaxt 30-50 gün olduğundan bəzi illərdə kənd təsərrüfatına xeyli ziyan vurur. Bu küləklər Azərbaycan ərazisinə əksər hallarda İran və Ərəbistan yaylarından daxil olur. İlin soyuq dövründə dağlardan düzənliklərə doğru əsən bu quru və isti küləklər əkinçiliyin ərazi təşkilində böyük problemlər yaradır. Əvvəlcə meyvə ağacları bu küləklərin təsiri altında tez oyanıb çiçəkləyirlərsə, sonra birdən düşən şaxtalar isə çiçəkləri məhv edir və bağların

məhsuldarlığını olduqca azaldır. Bütün bunlara baxmayaraq bütövlükdə Azərbaycanın iqlim şəraiti bir sıra istilik sevən qiymətli texniki bitkilərin, üzümçülüyn, bağçılığın və faraş tərəvəzçiliyin, örüş otlaq heyvandarlığının, sənaye, nəqliyyat və turizm-kurort təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişlidir.

Su ehtiyatları xalq təsərrüfatının inkişafı və yerləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Su ehtiyatları dedikdə buraya çaylar, göllər, su anbarları, ərazidəki yeraltı sular, habelə sənayedə istifadə edilə bilən dəniz suları aid edilir. İstehsal sahələrinin inkişafı, əhalinin mənzil,məişət şəraitinin yaxşılaşması, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində su işlədilməsinin artmasına səbəb olur. Məsələn, hər bir nəfər adam gündə kənd yerlərində 15 litr su işlətdiyi halda, müasir şəhərlərdə 300-500 litr su sərf edilir. Bununla yanaşı, suvarma əkinçiliyinin inkişafı, şoran torpaqların yuyulması, iri sənaye qovşaqlarının və şəhər aqlomerasiyalarının formalaşması suya tələbatın kəskin surətdə artmasına səbəb olmuşdur. Orta hesabla ildə respublikanın xalq təsərrüfatında 12,5 km³ təzə su işlədilir ki, bununda 9 km³-i və ya 75%-dən çoxu suvarmaya, kənd təsərrüfatının digər ehtiyaclarına sərf edilir. İstehsalın digər sahələrinin, xüsusilə sənayenin ehtiyaclarının ödənilməsi üçün 3 km³-ə yaxın təzə su işlədilir ki, bunun da 75%-i Bakı-Sumqayıt aqlomerasiyası ərazisindəki müəssisələrinin payına düşür.

Çaylar Azərbaycanın təsərrüfat sahələrinin və əhəlinin su ilə təchizatında mühüm yer tutur. Azərbaycanda irili-xırdalı 8359 çay var ki, bunların da 7866-nın uzunluğu 10 km-dən az olub, əksəri yayda quruyur. Respublikanın çaylarını formalaşma və inkişaf xüsusiyyətlərinə görə yerli və tranzit çaylara bölünür. Tranzit çaylara Kür, Araz, Samur, Qanıx, Qabırrı və sair daxil olmaqla, ümumi su ehtiyatının 65 faizi təşkil edir və onların axını əsasən respublikadan kənarında formalaşır.

Hündürlüyü 1000-1500 m olan orta dağlıq zonanın çay şəbəkəsi daha sıx, bu zonadan cənuba və şimala doğru isə zəif inkişaf etmişdir. Çay şəbəkəsi Lənkəran zonasında daha sıx olub 0,84 km/km², Abşeron-Qobustanda 0,20 km/km² və Arazboyu rayonlarda 0,28 km/km² olub daha seyrəkdir. S.H.Rüstəmovun hesablamalarına görə respublikada çayların ümumi uzunluğu 33 665 km, çay şəbəkəsinin orta sıxlığı isə 0,32 km/km² təşkil edir.

Azərbaycanın ən böyük çayı olan Kür çayının Salyan şəhərinə qədər olan hissəsində ümumi axımın 74 %-i və ya 21,1 mlrd.m³-i qonşu ərazilərdən gələn tranzit suyun payına düşür. Qonşu ərazilərdən Araz çayı vasitəsilə respublikaya daxil olan su 7,6 mlrd. m³ olub, çayın təbii axımının 84 faizini təşkil edir. Əgər tranzit çaylardan qarşılıqlı və səmərəli istifadə edilərsə, su ehtiyatları ilə məhdud olan respublikamız üçün bu işin böyük əhəmiyyəti ola bilər. Azərbaycanın şirin su ehtiyatının əsasını çaylar təşkil edir. Azərbaycanın çaylarının bərpa olunan orta illik su ehtiyatı 30,9 .km³ təşkil edir ki, bunun da 10,3 km³-i yerli axımının, 20,6.km³-i isə qonşu ölkələrdən gələn tranzit axımın payına düşür. Beləliklə də, ildə ərazinin hər .km²-nə 353 min .m³, respublika əhalisinin isə hər nəfərinə 500 .m³-ə qədər çay suyu düşür. Bu göstəricilərə görə Azərbaycan MDB ölkələrindən və qonşu Zaqafqaziya respublikalarından çox geridə qalır. Respublikada yeraltı suların proqnoz istismar ehtiyatı ildə 5,1 km³ təşkil edir. Azərbaycan MDB ölkələri içərisində su ehtiyatları ilə zəif təmin olunmuş və daim ondan korluq çəkən ölkələrə

aidir. Respublikada su qıtlığı probleminin aradan qaldırılması üçün ölkədə su ehtiyatlarından düzgün və səmərəli istifadə edilməsinin və başqa hövzələrdən Azərbaycana çay axarlarının yönəldilməsinə böyük ehtiyac duyulur. Azərbaycan çayları əsasən Kür hövzəsinə aid olduğundan buradakı su çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün dövlət səviyyəsində Qərbi Gürcüstan və Şimali Qafqaz çaylarından buraya ildə 3-5.km³ su axıdılması layihəsinin sxemi də hazırlanmışdır.

Çaylarının su rejiminin tənzim edilməsində yeni su qovşaqlarının və anbarlarının, suvarma sistemlərinin yaradılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Respublikada olan bütün su ehtiyatı quraq və orta rütubətli illərdə 23-32 mlrd.m³ təşkil edir ki, bunun da ancaq 10 mlrd. m³-ə qədəri tənzim olunur. Hazırda respublikamızda Mingəçevir, Şəmkir, Araz, Sərsəng, Ceyranbatan, Xanbulançay, Ağstafaçay, Arpaçay, Varvara, Aşıq Bayramlı, Cavanşir və s. kimi 34 su anbarları vardır. Respublikada olan su anbarlarında suyun ümumi həcmi 186,7 mlrd.m³, faydalı həcmi isə 9,6 mlrd. m³-ə bərabərdir. Yaxın gələcəkdə respublika ərazisində su anbarlarının sayını 75-ə çatdırmaq və onların faydalı həcmi artıraraq 2 trln. m³-ə çatdırmaq nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycanda suya və elektirik enerjisinə olan tələbatı ödəmək üçün hazırda Kür və Araz çayları üzərində kaskad su qovşaqlarının, sel təhlükəsi az olan dağ çaylarının üzərində isə kiçik SES-lərin tikintisi davam etdirilir. Suvarmaya ehtiyacı olan ərazilərin su təminatını bərpa etmək üçün yaradılması nəzərdə tutulan kiçik dərəyə və çaylar üzərində çoxlu miqdarda su anbarlarının tikməklə yanaşı, suvarma-drenaj şəbəkəsinin yenidən qurulmasına və qışlaqlara su çıxarılmasına böyük ehtiyac duyulur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yeni su anbarlarının tikintisi çayların su rejimini tənzim etməklə yanaşı, eyni zamanda suyun itkisini də artırır. Belə ki, bir tərəfdən buxarlanma səthi genişlənsə, digər tərəfdən isə su anbarlarının doldurulması üçün xeyli su sərf olunur. Su çatışmazlığı probleminin həlli üçün mövcud suvarma kanallarının faydalı su buraxma əmsalı 0,5-dən 0,65-0,70-ə qədər qaldırılsa, əlavə olaraq ildə 2-2,5 mlrd. m³ su əldə etməyə imkan verəcəkdir.

Azərbaycanda su ehtiyatlarının artırılmasında sənayedə və məişətdə işlədilmiş suların təmizlənilib təkrar istifadə verilməsi, neft quyularından çıxan lay sularının, kollektor-drenaj sularının və Xəzər dənizi sularının duzlardan təmizlənərək su təsərrüfatı dövriyyəsinə cəlb edilməsi mühüm rol oynaya bilər. Xəzər dənizinin suyundan neft sənayesində, Şimal DRES-də soyutma məqsədi ilə geniş istifadə edilir. Xəzər dənizinin sularından duzsuzlaşdırmadan suvarmada istifadə edilərək bəzi bitkilərin yetişdirilməsi sahəsindəki ilk təcrübə sınaq işləri müsbət nəticələr vermişdir.

Azərbaycan çaylarının potensial enerji ehtiyatı 37,1 mlrd. kvv olub, Gürcüstanın hidroenerji ehtiyatlarından (135,7 mlrd kvv) xeyli az, Ermənistanın hidroenerji ehtiyatlarından isə (18,6 mlrd kvv) demək olar ki, iki dəfə çoxdur. Sərsəng və Şəmkir SES işə düşəndən sonra respublikamızın iqtisadi cəhətdən səmərəli olan hidroenerji ehtiyatının ancaq 20%-ə qədərindən istifadə edilmişdir. Xanlar, Xudafərin SES-ləri və başqaları işə düşdükdən sonra hidroenerji ehtiyatlarından daha çox istifadə ediləcəkdir.

Respublikanın xalq təsərrüfatında Xəzər dənizinin böyük əhəmiyyəti olub, dənizin əhatə edən geniş şelf zonası neft və qazla zəngindir.

Xəzər dənizinin səviyyəsi fasilələrlə ya aşağı düşür, ya da qalxır. Bu birinci növbədə Xəzər hövzəsinə aid olan çayların suyundan təsərrüfatda geniş istifadə edilməsi, həm də qlobal miqyasda iqlimin istiləşməsi və dənizin dibində gedən tektonik hadisələrlə və s məsələlərlə bağlıdır. Dənizin səviyyəsinin dəyişkənliyi neft sənayesinə xidmət edən hidrotexniki qurğulara, dəniz nəqliyyatına, yaşayış məskənlərinə, əkin sahələrinə, yollara, balıqçılığa və s sahələrə mənfi təsir göstərmişdir. Hazırda dənizin səviyyəsi stabilləşərək onun səviyyəsi aşağı düşməkdədir. Azərbaycanın təbiətinə və təsərrüfatına böyük təsir göstərən Xəzər dənizinin sahilləri zəngin kənd-tarixi resurslarına malikdir. Xəzər dənizinin ən mühüm sərvətlərindən biri hazırda sənayedə texniki məqsədlərlə geniş istifadə edilən su və ehtiyatı trilion tondan artıq olan həll olunmuş müxtəlif mineral duzlardır.

Torpaq ehtiyatları kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının ən mühüm vasitə və amillərindən biridir. Torpaq ehtiyatları sənaye və nəqliyyat sahələri üçün adi tikinti meydançası rolunu oynadığı halda, kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsidir. Torpaqların özündən əlavə maddi və mənəvi sərvətlər yaratmaqla, böyük sosial iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Respublika ərazisində 800-dən çox torpaq növünün olması, burada süni suvarma və dəmyə şəraitində bitkiliyin məhsuldarlığının yüksək olmasına və heyvandarlığın səmərəli yerləşdirilməsinə imkan verir. Yerli təbii ekoloji şərait, xüsusilə ərazinin hündürlüyü, səthin meyli, yamaqların ekspozisiyası, hündürlük qurşaqlarında və üfüqi istiqamətdə olan parçalanmalar, iqlimi və hidroloji şəraiti insanların təsərrüfat fəaliyyətinin təsiri ilə əlaqədar olaraq torpaqları mürəkkəbliyi ilə yanaşı, onlardan istifadə istiqamətlərində də rəngarənglik yaradır.

Respublikanın əsas kənd təsərrüfat regionu olan Kür-Araz ovalığında süni suvarma tətbiq olunmaqla boz, boz-çəmən torpaqlardan pambıqçılıq, quru subtropik meyvəçilik, taxılçılıq və bostançılıqda və heyvandarlıqda qış otlaqları kimi geniş istifadə edilir. Kür çayı və Şirvan kollektoru boyunca qrunt sularının səthə yaxın olduğu sahələrdə çökək və axmazlarda çəmən bataqlıq, gilli bataqlıq, allüvial-çəmən, çəmən torpaqları (tuqay meşəliyi sahəsində) ayrı-ayrı areallar əmələ gətirir. Göstərilən torpaq sahələrində əsasən qış otlaqları kimi istifadə edilir. Belə torpaqlardan əkinçilikdə istifadə etmək üçün ərazidə geniş meliorasiya tədbirləri aparılmalıdır.

Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarının ətəklərindəki maili düzənliklərdə və alçaq dağlıq sahələrində geniş zolaqlar şəklində çox münbit şabalıdı, tünd və açıq şabalıdı torpaq sahələri yerləşir və onlardan taxıl, üzüm, pambıq, tərəvəz bitkiləri əkin üçün istifadə edilir.

Lənkəran-Astara zonasında bol yağın düşən ovalıq və Talış dağlarının yamaqlarında sarı dağ-meşə və podzollaşmış sarı torpaqlar yayılmışdır. Bu torpaqlarda çay, sitrus bitkiləri, fəraş tərəvəz becərilməsində istifadə olunur.

Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarının enliyarpaqlı meşələrlə örtülü sahələrində qonur və qəhvəyi dağ-meşə torpaqları, dağ çöl və meşə çöllərində qonur və qara torpaqlar yayılmış və burada dəmyə şəraitində kartof və dənli bitkilər yetişdirilir.

Yüksək dağlıq sahələrdəki dağ-çəmən torpaqlarından yaylaq, düzən və ovalıq sahələrdə yayılmış şoranlıqlardan isə qış otlaqları kimi istifadə edilir. Abşeron yarımadasının və Lənkəran ovalığının dənizkənarı

sahillərində yayılmış qumluqlardan qismən tərəvəz əkini sahələri kimi istifadə olunur. Azərbaycan ərazisinin 10,8-ni yaşayış məntəqələri, yollar, su tutarları, yarpaqlar, buzlaqlar və çılpaq qayalar tutur.

Azərbaycanda bitkiçiliyin müxtəlif sahələrinin ixtisaslaşdırılması, əkin sahələrinin genişləndirilməsi və məhsul istehsalının artırılması ilə əlaqədar olaraq torpaq ehtiyatlarından düzgün və səmərəli istifadə edilməsinin əhəmiyyəti ilbəl artır. Azərbaycanın ümumi torpaq fondu 8,6 mln ha təşkil edir ki, bunun da 78%-dən müxtəlif təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə edilir. Respublikanın torpaq fondunun 6,5%-i dağ-çəmən, 4,8%-i qonur dağ-meşə, 14%-i qəhvəyi dağ-meşə, 1%-ə qədər dağ qara, 25,5%-i şabalıdı, 1,8%-i sarı, 28,9%-i boz və boz-qonur, 12,2%-i çəmən, 5,5 %-i şoranlıqlar və digər torpaqların payına düşür. Hər nəfərə düşən kənd təsərrüatına yararlı torpaq və əkin sahəsinə görə isə Azərbaycan MDB ölkələrindən çox geri qalıb 0,90 ha təşkil edir və ya 3,1-3,7 dəfə azdır.

Respublikanın ümumi torpaq fondunun quruluşunda kənd təsərrüfatında istifadə edilən sahələr 4,5 mln. ha təşkil edir ki, bunun da 1,6 mln. ha-ı və ya 19%-i əkinlərin, 2,7 mln. ha və ya 30%.-i örüş və otların, 172,3 min ha və 2%-i çoxillik əkmələri, 2%-i dincə biçənək və dincə qoyulmuş torpaqlar təşkil edir. Azərbaycanda torpaq ehtiyatlarının dinamikası göstərir ki, 1940-cı ilə nisbətən 2004 cü ildə respublikada hər nəfərə düşən ümumi torpaq sahəsi 2,5 dəfə , əkin sahəsi isə 2 dəfə azalmışdır. Son 10 ildə respublikanın torpaq fondunda böyük dəyişikliklər yaranmışdır. Dövlət tərəfindən aparılan özəlləşdirmə nəticəsində respublikanın ümumi torpaq fondunun 5 mln ha və ya 57%-i dövlət, 2,1 mln. və ya 24%-i bələdiyyə və 1,7mln. ha və ya 19%-i xüsusi mülkiyyətə verilmişdir. Bu aparılan məqsədyönlü dövlət islahatları ilə yanaşı, əhalinin sayının sürətlə artması, sənaye, tikinti və nəqliyyat yollarının altında daha geniş ərazilərin qalması əhalinin hər nəfərinə düşən torpaq fondunun getdikcə azalmasına səbəb olur. Eyni zamanda təbii amillərin və təsərrüfat fəaliyyətinin təsir altında torpaq fondunun tərkibində böyük dəyişikliklər baş verir.

Respublikamızın təsərrüfatı üçün **təbii bitki ehtiyatları** mühüm əhəmiyyətə malik olub Azərbaycan ərazisində 4100-dən artıq bitki növü vardır ki, bunun da 9 %-inə qonşu ölkələrdə təsadüf edilmir. Talış dağlarının Xəzərə baxan yamaclarında yayılmış relikt Hirkan meşələrində dəmirağac, şabalıdyarpaq paldı, Qabırçı çayının sağ sahilində Eldarşamı, Qızılağac qoruğunda, Xəzər şanagülləsi kimi nadir bitkilər yayılmışdır.

Respublikanın okean səviyyəsindən alçaqda yerləşən ovalıqlardan 4,5 min metrədək ucalan yüksək dağlıq ərazilərə qədər müxtəlif bitki örtüyü növləri bir-birini əvəz edir. Mərkəzi Aran düzlərində Qobustanda, Abşeronda, Samur-Dəvəçi ovalığının cənub yarısında və Naxçıvan MR-in Arazboyu hissəsində əsasən efemer-yovşan və şoran bitkiləri yayılmışdır. Bu bitkilərn qışlaqlarda heyvandarlığın yem bazasında əhəmiyyəti böyükdür. Eyni zamanda respublikanın dağətəyi və orta dağlıq sahələrdə yayılmış müxtəlif ot bitkiləri və yüksək dağlıq sahələrdəki subalp və alp çəmənlikləri örüş-otlaq heyvandarlığının yem bazası kimi çox əhəmiyyətli dir. **Təbii bitki ehtiyatlar** içərisində meşə və kolluqlar xüsusilə fərqlənir. Azərbaycanda meşələr təxminən 1 mln.ha-ya yaxın olub, ümumi respublika ərazinin 11%-ni təşkil edir. Respublika meşələri əsasən 107 ağac və 328 kol növü ilə təmsil olunub, enliyarpaqlı ağac-

lardan-fısdıq, vələs və palıdan ibarətdir. Həmçinin Azərbaycan meşələri tarlaqoruyucu, suqoruyucu, qoruq və sanitar-gigiyena funksiyalarını təmsil etməklə, tərkibi 70 növ endemik və reliktlə ağaclardan şümşad, Qafqax xurması, dəmirağac, eldar şamı və qərzəkli meyvə ağaclarından qoz, fındıq və şabalıdlı zəngindir.

Azərbaycanın meşələrində ən çox palıd, fısdıq və vələs ağacları (82%) yayılmışdır. Ümumiyyətlə, respublikada meşə və kolluqların torpaq və suqoruyucu əhəmiyyətinin böyüklüyünü nəzərə alınaraq əhalinin yanacaq təminatı yaxşılaşdırılmalı və meşə sahələrində oduncaq tədarüku dayandırılmalıdır. Bununla yanaşı İsmayılı, Laçın və Lənkəran rayonlarında fəaliyyət göstərən parket və mebel istehsalını məhdud miqyasda saxlamaq olar.

Respublikanın meşə və kolluqları yabanı və cır meyvələrlə zəngin olub hər il küllü miqdarda zoğal, alça, armud, alma, əzgil, yemişan, qoz, fındıq əldə olunur. Kolluqlarda sumağ, zirinc, çaytikanı, nar, böyürtkan, itburnu və s. yetişir. Azərbaycanda qeydə alınan 800 növ dərman bitkisinin 100 növü sənaye əhəmiyyətlidir və respublikada əcazçılıq sahəsinin inkişaf etdirilməsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Müxtəlif növlü dərman bitkilərinin ehtiyatı böyük olub boyaq, aşı və sair məqsədlər üçün istifadə olunur. Çılpaqlaşmış dağ yamaclarında, 2345 sürüşmə və sel, daşqın hadisələrinin tez-tez təkrarlandığı çay hövzələrində belə dərinə kəkatma qabiliyyətinə malik olan kolluq və meşəliklərin salınmasına böyük ehtiyac duyulur.

Bioloji ehtiyatlara balıqlar, müxtəlif heyvan növləri, ovçuluq təsərrüfatlarında mövcud olan quş, zəli, ilan və həşəratlar daxildir. Azərbaycan təbiəti çox zəngin olub, 20 min faunanı, o cümlədən 100 növ canlı və məməli, 357 quş, 100-ə qədər balıq, 360 xərçəngkimilər, 1250-ə yaxın yosun, 563 mamır, 774 şibyə, 5000-ə qədər göbələk növünü özündə birləşdirir. Respublika ərazisində mövcud olan bu təbii varlıqlardan səmərəli istifadə edilməsi, nəslə kəsilməmiş kəsilməkdə olan, Qırmızı Kitabada düşən 414 heyvan, 516 bitki, 20 quş və 17 göbələk və digər növlərin bərpası, qorunub mühafizə edilməsi üçün böyük işlər görülməlidir.

Rekreasiya ehtiyatlarına Azərbaycanda yüzlərlə regional və dünyaya miqyaslı tarixi-mədəni obyektlər, müqəddəs yerlər, nadir təbiət abidələri, ekoloji muzeylər, yaşı 2000 il olan nadir ağaclar, 200-dən çox balneoloji əhəmiyyətli mineral sular, ovçuluq təsərrüfatları, milli parklar, müxtəlif turizm obyektləri, istirahət bazaları daxildir. Vətənimizdə 3000-dən çox canlı və 400-dən çox cansız təbiət abidəsi olmaqla özündə, demək olar ki, bütün genetik və morfoloji müxtəliflikləri-bioloji, poliontoloji, geoloji, geomorfoloji, petroloji və hidroloji, landsaft-təcəssüm etdirir. Ölkəmizin ərazisi enedemik və nadir heyvan və bitki növləri, onların «qəbiristanlıqları», göllər, bulaqlar, şəlalələr, buzlaqlar, təbiət mənzərələri ilə yanaşı, geoloji-geomorfoloji abidələr olan faydalı qazıntı yataqları, minerallar, suxur kütlələri, prizmatvari bazalt sütunları, lava axınları, palçıq və sönmüş maqmatik vulkanlar, ekstruziv kümbəzlər, vulkan konusları, kraterlər, möhtəşəm qayalıq və dağ massivləri, uçqun qayalar, «dağ şəlalələri», tektonik strukturlar, ofiolid zolaqlar, antisedent və kanyonvari dərələr, karst mağaraları və formaları, ekzotik eol aşınma qaya və torpaq pramidaları və oymaları kimi relyef abidələri ilə də zəngindir. Padar antisedent dərələri, Göyözən, İlandağ, Duzdağ sratotipik kəsilişi, Naftalan nefti, Binəqədi fauna-flora qəbiristanlığı, El-

darşamı, Dəmrağac, Bəsitçay, Təbii çinar meşəsi və s. abidələr ilə də zəngindir.

Bu məqsədlə hazırda Azərbaycan ərazisində 6 Milli Park, 13 dövlət qoruğu, 16 yasaqlıq fəaliyyət göstərir. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə Azərbaycanda 30-a yaxın qanun qəbul edilmiş və bunlardan bilavasitə 15-i tətbiq olunur. Əsas qanunlardan «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında», «Xüsusi mühafizə olunan ərazilər haqqında», «Ekoloji təhlükəsizlik haqqında», «Meşə məcəlləsi» və s. göstərmək olar. Azərbaycan Respublikası həmçinin son on ildə «Bitkilərin mühafizəsi», «Biomüxtəliflik», «Nəslə kəsilmək təhlükəsi altında olan təbii flora və fauna növlərinin beynəlxalq ticarəti», «Səhrələşməyə qarşı mübarizə haqqında» və digər 20-dən çox beynəlxalq konvensiyaya qoşulub.

ƏDƏBİYYAT

1. А.М.Гаджизаде. Природные ресурсы и естественные условия развития промышленности Азербайджанской ССР. Баку-1983.
2. Р.Х.Пириев. Физическая поверхность территории Азербайджанский ССР-В кн: Вопросы Физической географии и геоморфологии Азербайджана.-Баку: АГУ, 1981.
3. М.А.Мüseyibov. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı-1998.
4. N.N.Allahverdiyev. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası. Bakı, 1991.
5. E.Yusifov. Azərbaycanda təbiətdən istifadənin sosial-iqtisadi problemləri. «İqtisadi inkişaf» jurnalı, №1, 2005.

ОХРАНА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ И ОЦЕНКА ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦИАЛА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Н.А.БАБАХАНОВ, Н.А.ПАШАЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье дана обширная экономико-географическая характеристика роли природных условий и минеральных ресурсов, развития и размещения отраслей хозяйства Азербайджанской Республики.

Были даны соответствующие предложения по оценке роли всех элементов природно-ресурсного потенциала в территориальной организации производства в современных условиях как для всей страны, так и для отдельных регионов.

THE APPRECIATION OF THE NATURAL RESOURCES'S POTENTIAL AND THE PROTECTION OF ENVIRONMENT

N.A.BABAXANOV. N.A.PASHAYEV

SUMMARY

There are widely analysed the role of natural resources and minerals in the developing and locating in economy. In modern condition all elements of the natural resource's potential was appreciated and was given the corresponding advice.